

การพัฒนาหลักสูตร กับการวิจัยและพัฒนาการศึกษา

อ.สำราญ คงชะวัน*

บทนำ

ในการพัฒนาอะไรก็แล้วแต่สิ่งที่ควรตระหนักและนำไปปฏิบัติเพื่อให้ได้ผลที่น่าพอใจและเกิดประโยชน์สูงสุด ก็คือ การพัฒนาขึ้นจากความจำเป็น ความต้องการโดยในการพัฒนาที่ต้องมีการประเมินตรวจสอบอยู่ตลอดเวลา ไม่ว่าจะเป็นการประเมินโดยภายในหรือการประเมินจากภายนอกก็ตาม รวมทั้งสิ่งที่จะพัฒนาขึ้นก็ควรจะมีการนำไปสู่การทดลองใช้ก่อนว่าได้ผลเพียงใดเพื่อจะได้ปรับปรุงและพัฒนาต่อไป

การพัฒนาหลักสูตรก็เช่นเดียวกันก็ต้องมีการทำการสำรวจความต้องการความสนใจวิเคราะห์ความจำเป็น (Need Assesment) ว่าหลักสูตรที่จะทำการพัฒนาขึ้นนั้นเหมาะสมเพียงใดหรือชุมชนท้องถิ่น มีความต้องการมากน้อยเพียงใดหรือเป็นประโยชน์ต่อสังคมและประเทศชาติมากเพียงใด เมื่อทำการพัฒนาขึ้นก็ควรจะมีการตรวจสอบ และประเมินเป็นระยะๆ จึงจะได้หลักสูตรที่ดีพอตรงตามความต้องการ ความจำเป็นจริงๆ ของท้องถิ่น ชุมชนและประเทศชาติ ผู้เขียนเห็นว่าการพัฒนาหลักสูตรมีความสำคัญกับประเทศชาติมาก จึงคิดว่าหากมีการพัฒนาขึ้นจากความต้องการจริงๆ และมีการประเมินตรวจสอบอยู่

อย่างเป็นระยะๆ ก็จะทำให้หลักสูตรที่พัฒนาขึ้นเป็นหลักสูตรที่มีคุณค่ายิ่งต่อการศึกษาต่อไป วิธีการหนึ่งที่ทำได้ในการพัฒนาหลักสูตรตามแนวคิดดังกล่าว ก็คือ การพัฒนาหลักสูตรโดยผ่านกระบวนการวิจัยและพัฒนา เพราะจะมีการสำรวจความต้องการหรือวิเคราะห์จากความจำเป็นจริงๆ ในการพัฒนาหลักสูตรและก็มีมีการประเมินตรวจสอบ ไม่ว่าจะโดยผู้เชี่ยวชาญ หรือประเมินโดยผู้ใช้และผู้ถูกใช้เอง ซึ่งผู้เขียนจะขอกล่าวในรายละเอียดดังนี้

ความหมายของหลักสูตร

วิชัย วงษ์ใหญ่ กล่าวไว้ว่า หลักสูตร หมายถึง ประสบการณ์ทั้งหลายที่โรงเรียนจัดให้กับนักเรียน เพื่อให้นักเรียนได้เรียนรู้และพัฒนาตนเองไปตามทิศทางที่โรงเรียนปรารถนา

* อาจารย์ภาควิชาหลักสูตรและการสอน คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ

สมิตรี คุณานุกร กล่าวว่า หลักสูตร หมายถึง โครงการที่ประมวลความรู้และประสบการณ์ทั้งหลายที่โรงเรียนจัดให้กับนักเรียน ไม่ว่าจะ เป็นภายในหรือภายนอกโรงเรียนก็ตาม เพื่อให้ ผู้เรียนพัฒนาไปตามความมุ่งมั่นที่กำหนดไว้

มีผู้กล่าวถึงความหมายของหลักสูตร ไว้มากมาย แต่ความหมายที่มีผู้กล่าวถึงและใช้กัน มาก มี 5 ประการ คือ (ใจทิพย์ เชื้อรัตนพงษ์. 2539 : 3.)

1. Curriculum as Subject Matter.
หลักสูตร คือ รายวิชา หรือ เนื้อหาวิชา
2. Curriculum as Objective.
หลักสูตร คือ จุดมุ่งหมายที่ผู้เรียน พึงประสงค์
3. Curriculum as Plan.
หลักสูตร คือ แผนสำหรับจัดโอกาส การเรียนรู้
4. Curriculum as Learners' Experiences.
หลักสูตร คือ ประสบการณ์ทั้งปวงของ ผู้เรียนที่จัดโดยโรงเรียน
5. Curriculum as Educational Activities.
หลักสูตร คือ กิจกรรมของการศึกษา ที่จัดให้ผู้เรียน

ดังนั้น การพัฒนาหลักสูตร หมายถึง กระบวนการวางแผนและพัฒนาประสบการณ์ การเรียนรู้ต่างๆ ที่จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ในตัวผู้เรียน เกี่ยวกับการเลือกจุดมุ่งหมาย เนื้อหา วิชา กิจกรรมการเรียนรู้ สื่อการเรียน การสอน ตลอดจนการวัดผลประเมินผล

การพัฒนาหลักสูตรมี 2 ลักษณะ คือ

1. การทำหลักสูตรที่มีอยู่แล้วให้ดีขึ้น
2. การสร้างหลักสูตรขึ้นมาใหม่

ในการพัฒนาหลักสูตรสิ่งแรกต้องทราบ คือจะพัฒนาหลักสูตรอะไร และอย่างไร จึงจำเป็น

อย่างยิ่งที่จะต้องทำการศึกษาและหาข้อมูลพื้นฐาน ซึ่งจะหาได้จากแหล่งต่างๆ มากมายโดยอาจจะทำได้หลายวิธี เช่น (ใจทิพย์ เชื้อรัตนพงษ์. 2539 : 44)

1. วิธีการประชุมระดมความคิดเห็นหรือ ระดมสมอง (Brain Storming) โดยคณะผู้ทำงาน อาจจะระดมความคิดเห็นหรือระดมสมองในเรื่อง สภาพ ปัญหา และความต้องการต่างๆ วิธีการประชุมแบบนี้ผู้เข้าร่วมประชุมเสนอความคิดเห็น อย่างเสรีและเต็มที่ในเวลาที่กำหนด เมื่อได้ ความคิดเห็นมากพอสมควรแล้ว จึงพิจารณาและ ตัดสินเลือกเฉพาะความคิดเห็นที่เหมาะสมและเป็นประโยชน์

2. วิธีการสำรวจ (Survey) วิธีการสำรวจ อาจทำได้หลายวิธีโดยผู้ทำงานพัฒนาหลักสูตร อาจเลือกวิธีใดวิธีหนึ่งหรือหลายวิธีประกอบกันก็ได้ เช่น

- การใช้แบบสอบถาม (Questionnaire)
- การสัมภาษณ์ (Interview)
- การสังเกต (Observation)
- การศึกษาจากรายงานการวิจัยหรือ เอกสารต่างๆ (Document Reading)
- การใช้แบบสำรวจ (Surveying)
- การรับฟังความคิดเห็นจากสื่อมวลชน และสาธารณะ (Public Hearing)

ในการพัฒนาหลักสูตรไม่ว่าจะเป็น หลักสูตรใหม่หลักสูตรเก่าต้องมีการพัฒนาใน กระบวนการตามองค์ประกอบของการพัฒนา หลักสูตร ดังนี้

1. การออกแบบและสร้างหลักสูตร
2. การนำหลักสูตรไปใช้
3. การประเมินหลักสูตร

เมื่อทราบแล้วว่า จะพัฒนาหลักสูตรอะไร ให้ตามความต้องการของชุมชนท้องถิ่นนั้น ขั้นตอน

ต่อไปก็จะเป็นกระบวนการออกแบบหลักสูตร (Curriculum Design) หรือกระบวนการสร้างหลักสูตร ซึ่งในที่นี้ถ้าเป็นหลักสูตรเก่าก็จะทำการปรับปรุง แต่ถ้าเป็นหลักสูตรที่จะพัฒนาขึ้นมาใหม่ก็ออกแบบขึ้นมาได้เลย ซึ่งกระบวนการพัฒนาหลักสูตรก็ต้องพัฒนาไปตามองค์ประกอบของหลักสูตร โดยในเบื้องต้นผู้ออกแบบหลักสูตรหรือพัฒนาหลักสูตรจำเป็นต้องมีความรู้พื้นฐานในด้านต่างๆ เพื่อประกอบการพิจารณาร่างหลักสูตร ให้สอดคล้องกับความต้องการจำเป็นของชุมชนมากที่สุดและเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไป ดังนั้นในการพัฒนาหลักสูตรนั้นจำเป็นที่จะต้องศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลพื้นฐานด้านต่างๆ เพื่อใช้ในการกำหนดองค์ประกอบต่างๆ ของหลักสูตร ซึ่งองค์ประกอบที่สำคัญของหลักสูตรได้แก่ ปรัชญาหรือหลักการ จุดหมายหรือจุดมุ่งหมาย เนื้อหาสาระ กิจกรรมการเรียนการสอน และการประเมินผล

ข้อมูลพื้นฐานที่จะต้องศึกษาและทำความเข้าใจก่อนการพัฒนาหลักสูตรได้แก่ พื้นฐานทางปรัชญา จิตวิทยา และสังคมวิทยา แผนพัฒนาการศึกษา หลักสูตรเดิมที่มีอยู่แล้ว สภาพทางสังคม วัฒนธรรม สภาพทางเศรษฐกิจ วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี และอื่นๆ อีกมากมาย

ในการพัฒนาหลักสูตรก็ต้องพัฒนาไปตามองค์ประกอบของหลักสูตร ซึ่งมีนักการศึกษาได้จำแนกองค์ประกอบของหลักสูตรไว้มากมายแต่ที่สำคัญก็ได้แก่

1. องค์ประกอบด้านหลักการจุดมุ่งหมายของหลักสูตร
2. องค์ประกอบด้านเนื้อหาสาระของหลักสูตร
3. องค์ประกอบด้านกิจกรรมการเรียนการสอน
4. องค์ประกอบด้านการวัดผลประเมินผล

จากกระบวนการพัฒนาหลักสูตรในแต่ละองค์ประกอบที่กล่าวมานับว่าเป็นการพัฒนาสิ่งใหม่ให้เกิดขึ้นหรือนวัตกรรม (Innovation) ซึ่งต้องอาศัยข้อมูลที่ได้จากการทำการสำรวจ หรือการวิเคราะห์ข้อมูลจากการระดมพลังสมอง หรือการสังเคราะห์จากเอกสารต่างๆ หลังจากนั้นก็ต้องลงรายละเอียดเป็นเอกสารหลักสูตรในรูปแบบต่างๆ และเมื่อเป็นเอกสารร่างหลักสูตรสิ่งที่สำคัญที่สุดและมีความจำเป็นมากที่สุดในการที่จะตรวจสอบและให้หลักสูตรถูกพัฒนาออกมาได้อย่างมีคุณภาพก่อนที่จะนำไปใช้และเผยแพร่ต่อไปนั้น คือ ควรจะมีการตรวจสอบประเมินในลักษณะต่างๆ และควรมีการนำไปทดลองใช้จริงเพื่อดูผลว่าเป็นอย่างไร ซึ่งทั้งหมดมีขั้นตอนและกระบวนการอยู่แล้ว และเมื่อพิจารณาจากกระบวนการสร้างหรือพัฒนาหลักสูตรและแนวคิดของการพัฒนาหลักสูตรตามองค์ประกอบต่างๆ แล้ว ก็พอจะเห็นว่าการพัฒนาหลักสูตรต้องอาศัยความเป็นกระบวนการหรือขั้นตอนที่ต่อเนื่องและมีคุณภาพในตัวเอง ดังนั้นกระบวนการหนึ่งที่มีลักษณะคล้ายคลึงและคิดว่าน่าจะนำมาใช้เป็นกระบวนการในการพัฒนาหลักสูตรเพื่อให้ได้หลักสูตรที่มีคุณภาพและเกิดประโยชน์สูงสุด นั่นก็คือ การวิจัยและพัฒนาการศึกษา (Educational Research and Development) ดังนั้นเราควรมาทำความเข้าใจกับแนวคิดทางด้านการวิจัยและพัฒนาการศึกษาว่าน่าจะนำไปใช้ในการพัฒนาหลักสูตรหรือไม่ดังนี้

การวิจัยและพัฒนาการศึกษา (Educational Research and Development)

การวิจัยมีความหมายมาจากคำว่า Re กับคำว่า Search ถ้าแปลถอดความอย่างตรงไปตรงมาก็แปลว่า การค้นหา (Search) ที่กระทำซ้ำๆ (Re) ทั้งนี้โดยการค้นหาความรู้ความจริงนั่นเอง ดังนั้นจากความหมายดังกล่าวก็พอสรุปได้ว่า “การค้นหาความรู้ความจริงที่กระทำอย่างซ้ำๆ” แต่ความหมายการวิจัยที่ได้รับการยอมรับมากที่สุดก็คือ “การค้นหาความรู้ความจริงด้วยวิธีการที่เป็นระบบเชื่อถือได้” (รัตนะ บัวสนธ์. ม.ป.ป. : 12.)

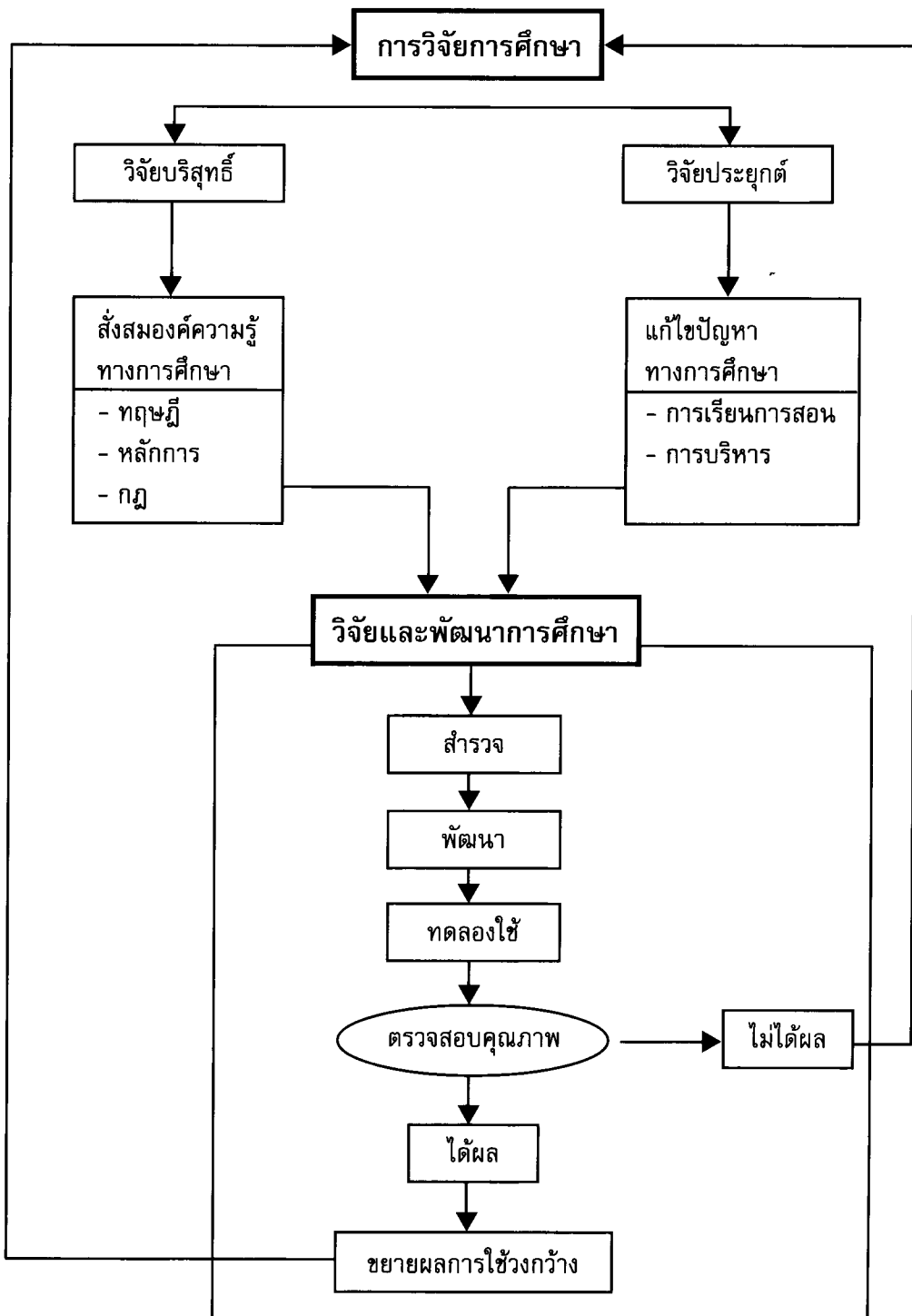
การวิจัยและพัฒนา หมายถึง การพัฒนาผลิตภัณฑ์ใดๆ (สิ่งของวัตถุ ความคิด และการกระทำ) โดยอาศัยกระบวนการวิจัยเป็นเครื่องมือดำเนินการ

การวิจัยและพัฒนาการศึกษา มาจากคำว่า Educational Research and Development (R & D) เป็นวิธีการที่ใช้พัฒนาและตรวจสอบความถูกต้องความเหมาะสมของผลงานทางการศึกษา เป็นการพัฒนาการศึกษานบนพื้นฐานของการวิจัย (Research based educational development) เป็นกลยุทธ์หรือวิธีการสำคัญวิธีหนึ่งที่เหมาะใช้ในการปรับปรุงเปลี่ยนแปลง หรือพัฒนาการศึกษา โดยเน้นหลักเหตุผลและตรรกวิทยา เป้าหมายหลักคือใช้เป็นกระบวนการในการพิจารณาและตรวจสอบคุณภาพของผลิตภัณฑ์ทางการศึกษา (Educational Products) (พฤทธิ ศิริบรรณพิทักษ์. 2531 : 21)

เหตุผลที่มีวิจัยและพัฒนาการศึกษาเพราะผลงานวิจัยทางการศึกษาไม่ว่าจะเป็นการวิจัยบริสุทธิ์หรือการวิจัยประยุกต์ก็ตาม โดยส่วนใหญ่จะ

เป็นประโยชน์หรือนำไปใช้ได้ในวงแคบเฉพาะสภาพการณ์ทางการศึกษาที่เกี่ยวข้องจนกระทั่งมีผลงานวิจัยจำนวนมากที่ตกอยู่ในสภาพที่เรียกว่างานวิจัยในตู้หรืองานวิจัยบนหิ้ง จึงทำให้เกิดความคิดเกี่ยวกับการวิจัยเพื่อนำผลที่ได้ไปใช้ในการศึกษาในวงกว้างมากขึ้นและให้เกิดประโยชน์สูงสุด ทั้งนี้โดยผ่านกระบวนการทดลอง ตรวจสอบ และประเมินผลจนเป็นที่น่าพอใจยอมรับได้ แต่ก็ต้องอาศัยและสัมพันธ์กับความรู้ที่เป็นผลงานวิจัยจากวิจัยบริสุทธิ์หรือวิจัยประยุกต์ ซึ่งจะสังเกตได้จากแผนภูมิแสดงความสัมพันธ์ระหว่างการวิจัยการศึกษากับการวิจัยและพัฒนาการศึกษา (รัตนะ บัวสนธ์. 2539 : 2-3)

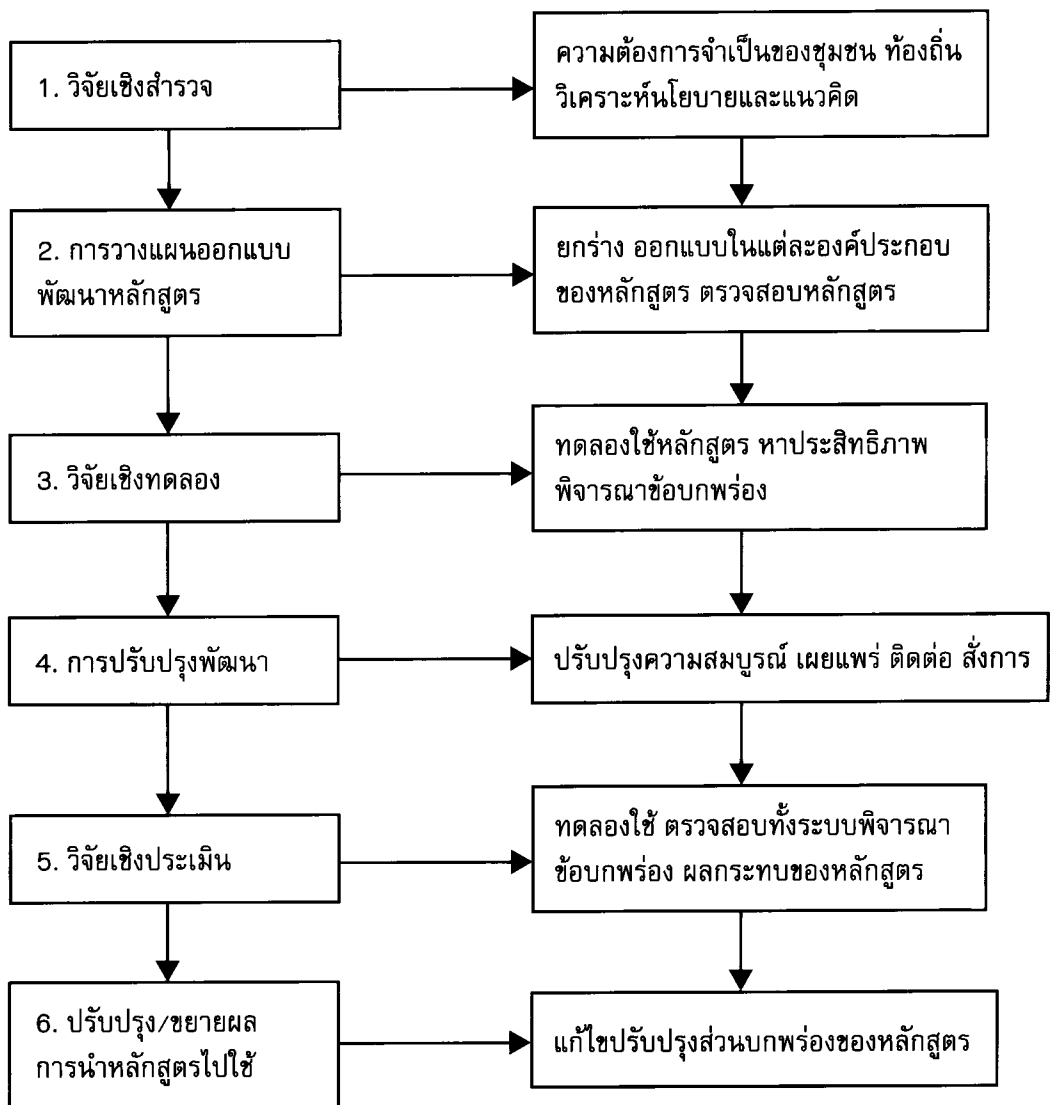

แผนภูมิแสดงความสัมพันธ์ระหว่างการวิจัยการศึกษากับการวิจัยและพัฒนาการศึกษา

การวิจัยและพัฒนาหลักสูตร (Curriculum Research and Development)

เป็นงานวิจัยและพัฒนาหลักสูตรที่จัดทำขึ้น
เป็นรูปเล่ม รวมทั้งเอกสารประกอบหลักสูตร เช่น
แผนการสอน คู่มือครู เป็นต้น หลักสูตรที่พัฒนาขึ้น
อาจเป็นหลักสูตรท้องถิ่น (Local Curriculum) ที่ใช้

ได้เฉพาะชุมชนใดชุมชนหนึ่งเท่านั้น ซึ่งปัจจุบัน
กำลังได้รับความสนใจของนักวิชาการในชุมชน หรือ
อาจจะพัฒนาหลักสูตรในระดับโรงเรียนหรือสถาน
ศึกษา ทั้งนี้ขั้นตอนการวิจัยและพัฒนาหลักสูตร
สามารถแสดงให้เห็นตามแผนภูมิดังนี้ (รัตนะ
บัวสนธิ์. 2539 : 10)

แผนภูมิตามความสัมพันธ์ของกระบวนการและขั้นตอนการวิจัยและพัฒนาหลักสูตร

จากแผนภูมิดังกล่าวก็สามารถสรุปให้เห็นเป็นขั้นตอนตามรายละเอียด ดังนี้

ขั้นตอนแรก สํารวจความต้องการของชุมชน สังคม และวิเคราะห์นโยบายที่เกี่ยวข้องเพื่อศึกษารวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับความต้องการของชุมชน สังคม นโยบายสนับสนุนจากหน่วยงานระดับต่างๆ ในการจัดทำหลักสูตรแม่บทหรือหลักสูตรท้องถิ่น การสำรวจความต้องการของสังคม ชุมชนนั้น ควรจะมีความครอบคลุมทั้งด้านการเมือง การปกครอง วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ เพื่อที่จะได้ข้อมูลอย่างรอบด้านที่จะนำมาเป็นข้อมูลพื้นฐานการพัฒนาหลักสูตร

ขั้นตอนที่สอง ยกร่างและตรวจสอบหลักสูตร เมื่อได้ข้อมูลพื้นฐานแล้วก็นำข้อมูลดังกล่าวมาเป็นกรอบยกร่างหลักสูตรในแต่ละองค์ประกอบ ต่อจากนั้นก็ทำการตรวจสอบหลักสูตรที่ยกร่างขึ้นโดยอาศัยกลุ่มผู้เชี่ยวชาญ หรือผู้เชี่ยวชาญ (Expert Judgement) เป็นผู้พิจารณาความเหมาะสมสอดคล้องขององค์ประกอบของหลักสูตร แล้วก็นำไปให้ผู้ที่ใช้โดยตรง เช่น ครูผู้สอน จำนวน 1-3 คน ได้ทำการพิจารณาว่าหลักสูตรนี้สามารถนำไปใช้ได้โดยเข้าใจง่ายหรือยุ่งยากซับซ้อนหรือไม่ โดยเฉพาะในเรื่องของภาษาข้อความว่าเหมาะสมเพียงไร

ขั้นตอนที่สาม ทดลองใช้หลักสูตร เป็นการนำหลักสูตรที่ผ่านการตรวจสอบแล้วไปใช้ทดลองสอนกับกลุ่มเป้าหมายตามที่กำหนดไว้ โดยสอนตามระยะเวลา เนื้อหา ของหลักสูตร ในขั้นตอนนี้มีจุดมุ่งหมายสำคัญอยู่ที่การพิจารณาว่าหลักสูตรสามารถนำไปใช้ได้ ในสถานการณ์จริงมากน้อยเพียงใด หรือมีอุปสรรคปัญหาใดๆ เกิดขึ้นบ้าง

ขั้นตอนที่สี่ ประเมินหลักสูตร เป็นการประเมินประสิทธิผลของหลักสูตร โดยพิจารณา

ว่าผลการนำหลักสูตรไปใช้จัดการเรียนการสอนสามารถบรรลุวัตถุประสงค์ของหลักสูตรเพียงใด การจัดการบริหารหลักสูตรช่วยให้เกิดการนำหลักสูตรไปใช้อย่างมีประสิทธิภาพหรือไม่ ผลกระทบของการใช้หลักสูตร (Impact of Curriculum) เป็นอย่างไร ขั้นตอนนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อนำเสนอผลการประเมินภาพรวมทั้งหมดของหลักสูตร เพื่อจะนำไปสู่การตัดสินใจเกี่ยวกับการขยายผลหรือหาทางปรับปรุงแก้ไขหลักสูตรต่อไป

บทสรุป

จะเห็นได้ว่าการพัฒนาหลักสูตรไม่่ว่าระดับใดก็ตามก็จะมีขั้นตอนหรือกระบวนการของการทำอยู่แล้ว เพียงแต่บางอย่างอาจจะทำให้ไม่สามารถทราบว่ามีคุณภาพดีจริงหรือไม่ และถ้าดีจริงก็ดูได้จากอะไร แต่ถ้านำแนวคิดการวิจัยและพัฒนาการศึกษามาจับในกระบวนการ

พัฒนาหลักสูตรก็จะทำให้มองเห็นในประเด็นดังกล่าวได้ชัดเจน ด้วยกระบวนการและขั้นตอนของการวิจัยและพัฒนาการศึกษาที่มีลักษณะเฉพาะของตัวเองและเป็นที่ยอมรับในการพัฒนานวัตกรรมต่างๆ ไม่ใช่เฉพาะนวัตกรรมทางการศึกษาเท่านั้น ซึ่งในทางปฏิบัติแล้ว ในการพัฒนาหลักสูตรไม่ว่าระดับใด ส่วนใหญ่ก็จะปฏิบัติเหมือนๆ กับกระบวนการวิจัยและพัฒนาการศึกษาเพียงแต่ในบางขั้นตอนอาจจะไม่ได้นำมาใช้ด้วยเหตุปัจจัยบางประการ เช่น ขั้นตอนในการทดลองใช้หลักสูตร อาจจะได้ไม่นำไปปฏิบัติจริง ทั้งนี้ อาจจะเป็นเพราะขาดบุคลากรที่มีความรู้ความเข้าใจในหลักสูตรหรือขาดงบประมาณในการบริหารจัดการหรืออาจเป็นที่เวลาที่มีอยู่อย่างจำกัด ซึ่งถ้าเป็นกระบวนการวิจัยและพัฒนาการศึกษา ก็จะไม่ให้ขาดในขั้นตอนนี้หรือขั้นตอนอื่นๆ เพราะนั่นหมายถึงผลกระทบต่ออาจจะเกิดขึ้นจากการใช้หลักสูตรนั้น

บรรณานุกรม

ใจทิพย์ เชื้อรัตนพงษ์. (2539). การพัฒนา

หลักสูตร : หลักการและแนวปฏิบัติ.

กรุงเทพฯ : อีสันเพรส.

บุญเชิด ภิญญอนันตพงษ์. (2543). “การวิจัย

การศึกษาและการพัฒนา : R&D”

ศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทร-

วิโรฒ. 1(3) : 34-37 ; พฤษภาคม-

สิงหาคม.

พฤทธิ ศิริบรรณพิทักษ์. (ม.ป.ป.). “การวิจัยและ
พัฒนาการศึกษา” ใน **รวมบทความวิจัย
ทางการศึกษา (เล่ม 2)** หน้า 21-25.

กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการ
การศึกษาแห่งชาติ.

สุโขทัยธรรมมาธิราช, มหาวิทยาลัย. (2540).

**ประมวลสาระชุดวิชาการพัฒนาหลักสูตร
และวิทยวิธีทางการสอน หน่วยที่ 8-11.**

นนทบุรี : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย

สุโขทัยธรรมมาธิราช.

รัตนะ บัวสนธ์. (2539). “การวิจัยและพัฒนา
การศึกษา” **ศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัย
นเรศวร**. 1(1) : 1-11 ; พฤษภาคม -
สิงหาคม.

_____. (ม.ป.ป.). **วิจัยและพัฒนาการศึกษา.**

พิษณุโลก : มหาวิทยาลัยนเรศวร.

วิชัย วงษ์ใหญ่. (2525). **การพัฒนาหลักสูตรและ
การสอนมิติใหม่**. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.

สงัด อุทรานันท์. (2530). **ทฤษฎีหลักสูตร.**

กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มิตรสยาม.

_____. (2528). **พื้นฐานและหลักการพัฒนา**

หลักสูตร. กรุงเทพฯ : เซนต์เออร์ฟับ-

พลีโคชั่น,

สุมิตร คุณานุกร. (2518). **หลักสูตรและการสอน.**

กรุงเทพฯ : กรุงเทพมหานครการพิมพ์.